

PEDAGOGIK TERMINLARNING YASALISH USUL

Mustafoqulova Zarifa Baxodir qizi

Termiz Iqtisodiyot va Servis Universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada iqtisodiyotga oid terminlarning yasash usul va yo'llari haqida ma'lumot beriladi. Shu bilan birga iqtisodiyot terminologiyasida sodda terminlar asosida ko'plab yasama terminlar yasalishi haqida fikr yuritiladi va misollar bilan asoslanadi.

Kalit so'zlar: Sozlashma so'zlar, semantik, morfologik, sintaktik, affiks, iqtisodiyot, termin, ijtimoiy fanlar, qo'shma so'zlar.

Terminologiyaga bag'ishlangan ishlarning barchasida u yoki bu sohaning muayyan tushunchalarini anglatadigan, asosan, nominativ funksiyani bajaradigan birliklar termin hisoblanadi deb qaraladi. Hozirgi vaqtda terminologiya masalasining o'sib borishi, bir tomondan ilm-fan, qishloq xo'jaligi, iqtisodiyotning dinamik rivojlanishi tufayli yangi tushunchalarning ko'payib borilishi deb qaralsa, ikkinchi tomondan, terminlarning shakllanish jarayoni rivojlanishi va funksiyasi kabi masalalarni chuqurroq o'rganilishi zarurligi bilan izohlanadi.

O'zbek tilshunosligida so'z ma'nosining o'zgarishi, ma'noning ko'chishi, polisemantik so'zlarning ba'zi ma'nolari orasidagi bog'lanish uzilib, ayrimlarining maxsuslanishi orqali yangi so'zning hosil bo'lishi semantik yoki leksik-semantik yo'l bilan yasash deb yuritiladi. Ma'lumki, tilda so'zlarning ma'nolari har xil usullar bilan ko'chishi mumkin. Chunonchi, so'z semantikasidagi o'zgarish, asosan, metafora, metonimiya, sinekdoxa, vazifadoshlik kabi semantik transformatsiya asosida ro'y beradi. Tilshunoslarning yakdillik bilan bildirgan fikrlariga qaraganda, semantik usul bilan termin hosil qilishda asosiy rol metafor o'ynaydi. Chunki umumadabiy yoki jonli tildagi so'zlarning biror xususiyatini, masalan, shaklan o'xshashligini, rang-tusidagi bir xillikni asos qilib olish yo'li bilan yangi-yangi terminlar vujudga keladi.

O'zbek tili iqtisodiy terminlarining semantik yoxud semantik-sintaktik usul bilan yasalishi sof o'zbekcha yoki o'zbek tilida avvaldan ishlatilib kelingan arabcha va fors-tojikcha so'zlarni yangi, iqtisodiy ma'noda qo'llashdan iboratdir. O'zbek tilida nashr etilgan iqtisodga oid darsliklar, o'quv qo'llanmalar, terminologik hamda izohli lug'atlar va boshqa manbalardan to'plangan misollarni tahlil qilib chiqib, o'zbek tili leksikasining qator qatlamlaridan olingan leksik birliklar iqtisodiy terminlarga aylanganligining guvohi bo'lamiz. Bu o'rinda mazkur so'zlarning ma'nosi o'zgargan yoki ko'chma ma'noda qo'llangan. O'zbek iqtisodiy terminlarning ma'lum qismini tashkil qiluvchi bunday birikma terminlar boshqa sohalarda bo'lganidek, tushunchalarni mantiqan to'g'ri, mazmunan va grammatik jihatdan to'g'ri ifodalashda

birikmaning semantik transformatsiyaga uchragan ikkinchi qismining ahamiyati kattadir.

Shu narsa ayon bo'ldiki, iqtisodiyot terminologiyasida butun nomini anglatuvchi terminlarga qaraganda, uning qismlarini anglatuvchi terminlar kamroq ekan.

O'zbek tilida yetuk so'zidan yetuklik yasalgan. Bu "jismoniy jihatdan to'la rivojlanganlik, kamolatga yetganlik, bilimli, ilmlilik" ma'nolarini anglatadi. Iqtisodiyotda esa yetuklik maxsus termin sifatida quyidagi defirinitsiyaga ega: "Tovarni sotish sur'atlarining asta-sekin pasayish davri". To'g'ri, bu kabi terminlar kam miqdorni tashkil etadi. Biroq, iqtisodiyot terminologiyasida semantik va sintaktik usul bilan yasalgan, ya'ni birikma terminlar tez-tez qo'llanib turilishi mumkinligini tasdiqlovchi misollar mavjud. Fikrimizning tasdig'i uchun ayrim misollarga murojaat etamiz.

1. Matematik terminlar iqtisod termini vazifasini bajarib kelishi mumkin. Masalan: chorak reja, normativ qiymat, differentsial renta, yig 'ma ko 'rsatkich, ish haqi darajasi, daromadning qoldig'i, iqtisodiy integratsiya, bozor hajmi, nisbiy daraja, narx darajasi, foyda miqdori, qiymat o 'lchovi, bo 'linma, qiymat solig'i.

2. Texnika vositalari va ularning qismlari hamda atributlarini anglatuvchi terminlar. Masalan: amortizatsiya fondi, mashinalashgan hisob, kreditning elastikligi, talabning egiluvchanligi, bozor mexanizmi. Moliyaviy mexanizm har bir soha va bo 'g 'inlar bir butun yaxlitlikning tarkibiy qismi hisoblanadi.

3. Fizikaviy terminlar bilan aloqador so'zlar iqtisod termini vazifasini bajarib kelishi mumkin. Masalan: bozor muvozanati, mehnat sig'imi, kapital sig'im, nisbiy daraja, pul massasi, tebranuvchi talab, o'zgaruvchan xarajat, doimiy xarajat, o 'zgaruvchan narx, mutloq daraja, talabning egiluvchanligi, fond sig'imi.

4. Qishloq xo'jaligi va uning atributlarini anglatuvchi terminlar: agrar krizis, sohibkorlik, qiymatning o'sishi, tovar xo'jaligi, o'sim, qarz o'simi, undirilgan pul, pul undirish, unumsiz chiqim, unumsiz xarajat, undiriladigan soliq, iqtisodiy o 'sish, talabni o 'stirish, agrobiznes, agrosanoat.

5. Ijtimoiy fanlar va ularning atributlarini anglatuvchi terminlar. Masalan: moliya oligarxiyasi, qadrli mablag', ixtisoslashtirilgan sarmoya, avtonom byudjet, absolyut renta, ta'sischiilik aksiyalari, mutlaq naf, erkin savdo, tovar moddiy qadriyatlar, to 'lov qobiliyatsizligi, yetakchi valyuta, tovar turkumi, bozor unsurlari, daromad samarasi, ixtiyoriy ishsizlik, shiddatli inflyatsiya, o'rinbosar tovarlar, xayriya fondi, vaqf fondi, iqtisodiy inqiroz, iqtisodiy tanazzul, pulning qadrsizlanishi, muomala fondlari.

Hozirgi bosqichda iqtisodiyot sohasida qo'llanayotgan tub terminlarning soni yuzdan ortiqdir. Bular jumlasiga asli o'zbekcha (ba'zilar umumturkiy) yoki o'zlashma (ular o'zi doir tilda yasama yoki qo'shma bo'lishidan qat'iy nazar, o'zbek tilida morfematik qismlarga ajratilmasligi tufayli tub maqomini oladi)terminlar kiradi. Mana shunday tub, ya'ni noyasama iqtisodiy terminlar sirasiga quyidagilarni misol qilib

keltirish mumkin: garov, ish, buyum, boy, bozor, qiymat, daromad, narx, qarz, raqobat, savdo, tarif, tovar, zayom, veksell, broker, demping, depozit, grant, davlat, fond, poshlina, bank va b. Misollardan ko'rinib turibdiki, hozirgi bosqichda o'zbek tilining iqtisodiy terminologik tizimida tuzilishi jihatidan sodda, yaxlit o'zak -negiz sifatida qaraladigan tub terminlar ham ancha o'rinni egallar ekan.

Shu bilan birga iqtisodiyot terminologiyasida sodda terminlar asosida yuzlab yasama terminlar yasalganligini ko'rish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, hozirgi o'zbek tilining iqtisodiy terminologik tizimida morfologik usul bilan terminlar hosil qilish anchagina faoldir, chunki bu jarayonda xilma-xil affikslardan yoki affiksoidlardan keng foydalanib kelinmoqda. Demak, bozor iqtisodiyotining o'tish davrida yangi-yangi terminlarning kirib kelishi iqtisodiyot terminologiyasining boyib borishiga sabab bo'ldi. O'zbek tilining iqtisodiyot terminologiyasida (atamashunosligida), boshqa terminologik tizimlarda bo'lganidek, iqtisodiy tushunchalarni birikma vositasida ifodalashning o'ziga xos bir yo'li qaror topdi. Bu hol o'zbek tilida yuzlab iqtisodiy terminlarning paydo bo'lishiga olib keladi. Barcha terminologiyada ham ikki va undan ortiq komponentli birikma terminlardan foydalanilmoqda.

Bu sohada ikki komponentli terminlar miqdor jihatdan ko'pligi bilan ajralib turadi. Yana "Ishbilarmon" lug'ati"ga murojaat qilamiz. Lug'atda, yuqorida qayd etilganidek, jami birikma terminga izoh berilgan bo'lib, uning ko'p qismi ikki komponentlarni tashkil etadi: tijorat hisobi, taftish dalolatnomasi, oltin g'amlamasi, omonat guvohnomasi, soliq imtiyozlari, tirikchilik qiymati va boshqalar. Shu bilan birga, mazkur lug'atda komponentli (narxning tashkil topishi, mas'uliyati cheklangan shirkat kabi) to'rt va undan ortiq komponentli (vekselni xatlab olish protsenti, o'zaro to'lovlarni hisobga olish, mumkin qadar qulaylik berish tartibi va boshqalar) terminlar mavjud. Iqtisodiy terminologiyaning ko'p qismini ikki komponentli birikmalar tashkil etishi boisidan quyida bu kabi birikmalarning grammatik jihatdan tarkib topish usullarini ko'rib chiqish lozim, deb topildi (uch va undan ortiq komponentli birikmalarning yasalishi ayni shu omildan kelib chiqishi tufayli ularga alohida to'xtab o'tilmaydi).

Ma'lumki, turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tilida ham ikki qismli terminologik birikmalar til materialiga qarab, asosan ot+ot yohud sifat+ot modeli asosida yasalgan bo'ladi. Shunga ko'ra quyida mana shu birikmalarni alohida-alohida qarab chiqamiz.

I. Ot+ot modelida yasalgan birikma terminlar.

Boshqa turkiy tillarda bo'lganidek, o'zbek tilida ham ot+ot tipidagi birikmalar izofa orqali birikib keladi.

Bunday izofa 3 xil ko'rinishga egadir.

1) Birinchi tip izofa vositasida hosil bo'lgan birikmaning har ikkala qismining o'zaro bog'liqligi so'z tartibi va birlashtiruvchi ohang bilan belgilanadi. Iqtisodiyot olamida bu kabi birikmalarning barmoq bilan sanarli darajada kam. Ular jumlasiga

quyidagilar misol bo'ladi: yer renta, bozor narx kabi.

2) Ikkinchi tip izofali birikma biror predmet, narsa, voqea-hodisaga qarashlilikini, mansubligini anglatadi.

Bu xildagi birikmalarning qaratqich komponenti -i yoxud -si egalik qo'shimchasi bilan shakllantiriladi, qaralmish komponenti esa grammatik qo'shimchalarga ega bo'lmaydi. Shu xildagi iqtisodiy terminlar jumlasiga quyidagilarni misol qilib keltirish mumkin: sotish ustamasi, bojxona boshqarmasi, savdo vakili, talab ko'lam, qarz tilxati, pul muomalasi, tannarx ko'rsatkichlari, davlat qarzi va boshqalar. Misollardan shunday xulosaga kelish mumkinki, ikkinchi tip izofali birikmalar o'z o'rnida ishlatilmoqda, ya'ni tushunchalarni to'g'ri ifodalamoqda.

3) Birikma terminlarning bu xili boshqa terminologik tizimlarga qaraganda izofaning haqiqiy bo'lmish uchinchi tipi asosida shakllantirilgan birikmalar o'z o'rnida qo'llanilgan. Masalan: pulning qadrlanishi, daromadning taqsimlanishi, hamkorlikning rivojlanishi, tovarning qiymati, mahsulotning bahosi, fondlarning samaradorligi, kreditning qaytarilishi, so'zning qiymati. Yuqoridagi misollardan o'zbek tilining iqtisodiyot terminologiyasida izofa birikma terminlar o'ziga xos o'rinni egallab kelayotganligi ma'lum bo'ladi.

Asliy sifat+ot modeli asosida yasalgan birikma terminlar iqtisodiyot terminologiyasida unchalik ko'p emas. Shunday bo'lsa-da, ularni lisoniy dalil tarzda keltirib o'tish lozim bo'ladi. Bunday birikmalar sirasiga quyidagilarni misol qilib keltirish mumkin: yalpi mahsulot, mavhum mehnat, sof daromad, muqobil savdo, muxbir bank, ulgurji narx, chakana narx, xufiya iqtisodiyot, erkin bozor, tashqi audit, ustuvor yo'nalish va boshqalar.

Nisbiy sifat+ot modeli asosida yasalgan birikma terminlar esa miqdorning ko'pligi bilan ham ajralib turadi. Hisob-kitoblarga qaraganda bu kabi birikmalarning soni 200 tadan ham oshib ketadi. Mazkur tipdagi birikma terminlarning aniqlovchi komponenti xilma-xil sifat yasovchi qo'shimchalar bilan ifodalanishini alohida ta'kidlab o'tamiz.

Sifat+ot modelida yasalgan birikma terminlar

asliy sifat+ot tashqi audit sof daromad yalpi mahsulot

nisbiy sifat+ot tovarlashgan xizmat maqsadli auditoriya an'anaviy iqtisodiyot

Qayd etish lozimki, o'zbek tilining iqtisodiyot terminologiyasida ham boshqa terminologik tizimlarning mulki bo'lmish aniqlovchili birikmalarni hosil qiluvchi sifat yasovchi qo'shimchalar ishtirok etadi. Biroq bu o'rindagi farq shundan iboratki, ayrim sifat yasovchi affiksalar nihoyatda sermahsul bo'lsa, boshqalari bir qadar kammahsuldir. Demak, iqtisodiyotga aloqador birikma terminlar ichida sodda birikma terminlar ko'pligi bilangina emas, balki iqtisodiy tushunchalarni to'g'ri, aniq va ixcham tarzda ifodalab kelishi bilan ham o'ziga xos afzalliklarga egadir.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Ergashev T. Iqtisodiy atamalarning o'zbekcha-inglizcha-ruscha lug'ati. "Sharq" nashriyoti. T., 2001.
2. Iqtisodiyotga oid atamalar va tushunchalar izohli lug'ati. "Fan" nashriyoti, T.,
3. Qosimova M. Jabbarova Sh. "Iqtisodiy terminlarning qo'llanilishi: muammolar va yechimlar" Iqtisodiy va innovatsion texnologiyalar ilmiy elektron jurnali. 5-son. 2017. 1-8 betlar.
4. Qosimova M. Jabbarova Sh. Ziyatova M. O'zbek tilida iqtisodiyotga oid atamalarni qo'llanilishi. ". Iqtisodiy va innovatsion texnologiyalar ilmiy elektron jurnali. 4-son. 2020. 1-6 betlar.
5. O'zbekiston qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlar atamari lug'ati. T., 2017.